



Kézi Erzsébet

A család változásának történelmi dimenziói

A család egyaránt rendelkezik gazdasági, biológiai és társadalmi funkciókkal.¹ „A család valamilyen formája nélkülözhetetlen, mivel az élet első éveit nem élhetjük túl segítség nélkül. Ennek a segítségnek nem kell feltétlenül genetikusan összetartozó személyektől származnia. A csecsemő a családi struktúrán keresztül integrálódik a társadalomba. A kultúra elsajátítása a család társadalmi integráló mechanizmusán keresztül történik. A család az érzelmi szükségletek kielégítésének központja.”² A következőkben az alapfogalmakból kiindulva mutatjuk be a család helyzetének változását az egyes történelmi korszakokban.

Az őskorban nem beszélhetünk monogám családról. Az emberek kisebb-nagyobb csoportokban éltek, hogy meg tudják magukat védeni az állatoktól, és képesek legyenek megfelelő mennyiségű táplálék megszerzésére. A paleolitikumban az együtt élő emberek csoportjában kiemelkedő szerepe volt a nőknek, mert a gyűjtögetés munkáját ők végezték, és ez jelentette a biztosabb megélhetési lehetőséget. A poligám párkapcsolatok miatt a gyermek származását is a nőkhöz kapcsolták. „...a csoportházasság (exogámia) miatt hangsúlyozottan érvényes volt, hogy csak az anya személye a biztos, ezért az egy anyától származókat tekintették összetartozóknak. Érthető tehát, hogy az asszonyt, az anyát kiváltságos tisztelet vette körül, s az anyaságnak nagy szerepe volt a kultikus életben és a mágiában is.”³ Az ősközösség felbomlásával azonban a csoportházasságokat felváltotta a monogám házasság. A családfő szerepe mind a családban, mind a társadalomban egyre jelentősebb lett. Ez a folyamat gazdasági tényezőhöz kapcsolódott: a család eltartásában a földművelésnek és az állattartásnak, valamint a háziiparnak a jelentősége növekedett. E gazdasági ágak művelésében pedig a férfiak szerepe volt a meghatározó. Mezopotámiában „Hammurabi törvénykönyve alapján (kr.e 1750 körül) a hozomány szerepe az asszony gyermekeinek megfelelő felnevelése volt. Ha az anya meghalt, hozománya nem a férjét, hanem gyermekeit illette. Ha elvált, visszakapta hozományát, s ehhez megkapta férje vagyonának felét, hogy gyermekeit felnevelhesse”.⁴ Érdekes, hogy Hammurabi törvényei nem tiltották a válást, valamint nagyon helyesen az öröklésnél a gyermekek érdeke volt a döntő. A válás lehetőségének fenntartása arra utal, hogy a családi együttélés az ókorban sem volt problémamentes.

Egyiptom lakói szerint első királyaik az istenek voltak. Erről szól az egyik legismertebb egyiptomi mítosz, Ozirisz és Ízisz története. Ozirisz a termékenység, a halál és az újjáéledés istene, az alvilág királya és a holtak bírása. Felesége és nővére, Ízisz, Egyiptom legnagyobb, legismertebb istennője volt, a hitvesi hűség és az önfeláldozó anyai szeretet megtestesítője, a varázslás szakértője. Az ókori Egyiptomban a házasság az élet fontos része, nemcsak földi boldogságuk, hanem a halál utáni életük is függött attól, hogy utódaik megőrzik-e nevüket. A házasságkötés nem kapcsolódott vallási szertartáshoz, bár



házassági szerződést kötöttek. A „házalapítás”, vagyis a házasságkötés után a feleség a ház úrnője lett, ő intézte a család ügyeit. Egyiptomot a törvény előtti egyenlőség jellemezte a nemek tekintetében. A férj halála után a feleség a vagyon egyharmad részét örökölte, a vagyon kétharmad része a gyerekeket illette. Az egyiptomiak az uralkodó kivételével egynejűségben éltek. Az uralkodó másodfeleségeinek elsősorban diplomáciai, politikai jelentősége volt. Nem tiltották a testvérházasságot, bár ez nem volt gyakori.

Az ókori Görögországgal kapcsolatban a két vezető polisz, Athén és Spárta családpolitikájáról, házasságról alkotott felfogásáról vannak elsősorban adataink. A nők eltérő nevelése mellett egyben teljesen megegyezett a két polisz: a feleségekkel szembeni elvárásokban. A házasságban élő nő legfontosabb feladata az utódok nemzésének biztosítása. Tehát a házasság biológiai funkciója került előtérbe. Athénban nem tulajdonítottak jelentőséget a nők nevelésének. Csak a házimunka elvégzését tanulták meg, és férjhezmenetelük után teljes egészében ki voltak szolgáltatva a férjeiknek. Periklész egyik beszédében azt hangsúlyozta, hogy az a nő legfontosabb erénye, ha nem tudnak róla semmit.⁵ A nemzetség vagyonának és nevének fennmaradását olyan fontosnak tekintették, hogy abban az esetben, ha a családban csak leánygyermek született, akkor az egyik lány örökös nő lett, és köteles volt az apa legközelebbi férfitörzshöz nőül menni. Ha a leány már férjnél volt és meghalt a fiútestvére, akkor el kellett válnia. A házasságkötés alkalmával itt is házassági szerződést kötöttek, a nő hozományt, a férfi kevés ajándékot adott. Spártában a tekintetben volt jobb a nő helyzete, hogy nem volt teljesen tudatlan, sportolhatott, énekelni és táncolni tanulhatott. Azonban erre is csupán azért volt lehetősége, hogy tökéletes anya legyen. A feleség szinte soha nem volt a férje lelki társa, hiszen annyira alárendelt és képzetlen volt, hogy ezt a feladatot képtelen volt ellátni. Ezt a szerepet a művelt társasági nők, a hetairák töltötték be. Ők külön iskolákban tanultak és ők biztosították a társasági együttlét „szellemi – és persze testi – gyönyörűségeit”.⁶

Az ókori Rómában a nő alárendelt szerepe szintén jellemző volt. A római családfő, a patria potestas családjában élet-halál ura volt. A lányok csak házasságkötésük alkalmával kerültek ki apjuk hatalma alól, de akkor rögtön férjük kizárólagos uralmát kellett elfogadniuk. A császárkorban természetesen nem egy anya vagy feleség játszott áttételesen meghatározó politikai szerepet, de ez a tény a nők általános jogi helyzetét nem változtatta meg. *A honfoglaló magyarok* családi viszonyait egyrészt a mondákból, másrészt a már fellelhető írott forrásokból, harmadrészt a honfoglalás kori sírok régészeti vizsgálata alapján ismerhetjük meg. A régészeti leletek azt bizonyítják, hogy a honfoglaló magyarok körében a tulajdonviszonyok már széttörték a vérségi kötelékeket, és a társadalom alapsejtje a maihoz hasonló család volt, amelyben a szülőkön kívül a nem házas fiúk és a hajadon lányok is helyet kaptak. A család élén a családfő, az atya állott, aki korlátlan hatalommal rendelkezett, mivel ő volt a családi vagyon kizárólagos birtokosa. A fiúk, ha felserdültek, „osztályt”, vagyis részt kaptak a vagyonból. A családfő vagyonát fiai között szétosztotta, így azok gazdasági önállóságra tettek szert. A vagyonosoknál, ha a fiú megházasodott, külön szállásra is költözött, a keleti népek szokásainak megfelelően csak a legkisebb fiú maradt otthon, ő az atyai háztartást és vagyonrészt örökölte. A fiúk szétköltözése jelentős gazdasági és politikai haszonnal járt, mivel elősegítette az állatállomány védelmét, valamint a politikai kapcsolatok bővítését.

A törzsi és nemzetségi előkelőknek több feleségük volt. Azért voltak képesek csupán a leggazdagabbak több feleséget tartani, mert a nő munkaerejét pénzzel vagy vagyonár-



1 tudomány és társadalom

gyakkal meg kellett váltani. „A feleségek a nép legfőbb vezetőinél diplomáciai kapcsot is jelentettek: egy-egy leány odaadása a béke záloga, a szövetség biztosítása, régi ellenségeskedések megszüntetésének ígérete volt.”⁷ A régészek azt feltételezik, hogy azért találunk igen sok magányos női sírt, mert csak a főfeleségek kaptak közös nyughelyet a férjükkel.

A vándorlás és letelepedés korszakában bevett szokások tovább éltek a keresztény magyar állam megalapítása után is. A házassággal kapcsolatos ilyen szokás a levirátus intézménye volt, amelynek lényege, hogy a férj halála után a férj öccse vagy unokaöccse feleségül vette az életben maradt feleséget, így a vagyon a férj családján belül öröklődött tovább. Ez a szokásjog fenyegette a későbbi Szent István királlyá koronázását, mivel apja, Géza fejedelem halála után Koppány feleségül akarta venni anyját, Saroltát, ezzel a fejedelmi hatalmat is megszerezve. István azonban a keresztény öröklési rendnek megfelelően megakadályozta Koppány tervét, és megszilárdította a keresztény államot, ezzel megalapozta annak európai jövőjét. A levirátus intézményéről még a 12. században is tettek említést.⁸

A középkor keresztény családmmodellje a Bibliából táplálkozik. Gondoljunk csak a Szent Családra, ahol még a fogantatás sem bűnös testi módon, hanem a Szentlélek által történik, majd a megszületett Jézust József ellenkezés nélkül fogadja családjába, utalva ezzel a gyermek iránti keresztényi szeretet szép példájára. A túlvilág felé fordulás és a testi örömök teljes elutasítása a 11-12. századi képzőművészeti ábrázolásokat jellemzi, amely azonban nem azt jelenti, hogy a vallásos ideológiát erkölcsi problémáktól mentes társadalom hozta volna létre. Mindenesetre a képzőművészeti alkotások jól tükrözik a kor szellemiségét. Az a tény, hogy a trubadúrok költeményei csak legtrikább esetben szólították meg a feleséget, mindenképpen arra utal, hogy a középkorra nem a szerelmi házasság volt a jellemző. A korai feudalizmus túlvilági életet idealizáló felfogásával szemben a *reneszánsz* ember már nem vetette meg a földi gyönyöröket sem. Ezért olvashatunk szeretőket tartó pápákról és ágyasokkal szórakozó királyokról.

A magyar királlyá is koronázott Zsigmond német-római császárról tudjuk, hogy a források szerint feleségével, Cillei Borbálával szinte nyitott házasságban élt, és csak a szerencsének köszönhető, hogy nem született házasságon kívüli gyermeke (vagy idáig még nem bukkantak ennek nyomára a történészek). A politikai házasságok megszámlálhatatlan sorával találkozhatunk a középkorban, amelyek később vagy szerelmi házassággá váltak, vagy a házaspár örök gyűlölködésben fejezték be életüket. A házasságnak elsősorban a gazdasági-politikai érdekfunkciója, valamint a család fennmaradását biztosító biológiai funkciója került a középpontba, az érzelem, a szerelem, a bensőséges kapcsolat gyakran háttérbe szorult, vagy a házasságon kívüli szférába került.

A reneszánsz korának megengedőbb erkölcsi felfogását a *reformáció* korának erkölcsi tisztaságra való törekvése követte. Ebben a tekintetben azonos nézetet vallott mind a lutheri, mind pedig a kálvini irányzat. „Luther a korabeli egyház nőtlenségi ideálja helyett az Istennek tetsző házasság eszményét hirdette. Ennek a családnak az élén a férj áll, felesége és gyermekei feltétlen engedelmisséggel tartoznak neki. A család legfontosabb feladata a gyermekek következetes, szigorú erkölcsi elvek szerinti nevelése. A Luther által népszerűsített új, polgári családesezmény szerint a szülők teljhatalommal rendelkeznek gyermekeik fölött.”⁹ A reformáció családról, erkölcsi tisztaságról alkotott felfogása nagy kohéziós erőt jelentett, másrészt általános erkölcsi megújulást eredmé-



nyezett. A kis protestáns közösségek tagjainak ellenőrizhetősége azt is lehetővé tette, hogy halállal büntessék a házasságtörést, saját szóhasználatukkal a „paráznalkodást”. A politikai házasságok esetében találkozunk szerencsés kivételekkel is. A Habsburgok családi élete, akiknek sikeres házasságpolitikája jelentősen hozzájárult birodalmuk gyarapításához, szinte európai közügynek számított. A férfi hagyományos szerepének kiváltságos helyzetét jól mutatja, hogy Mária Terézia uralkodói jogainak elismertetése jelentős politikai kompromisszumra kényszerítette apját, VI. Károly császárt. Mária Terézia azon kevés személy közé tartozott, aki politikai, de egyben szerelmi házasságot is kötött. Férje Lotharingiai Ferenc, élete végéig hűséges társa és segítője. A Habsburg Birodalomnak azonban Szilézia elvesztésébe került az a döntés, hogy Mária Terézia nem a későbbi II. Frigyes felesége lett. E házasság társadalmi és biológiai feladatait kiválóan ellátta (gondoljunk csak Mária Terézia 16 gyermekére és hosszú uralkodására), gazdasági szempontból azonban nem volt a legelőnyösebb, mert nem Lotharingiai Ferenc volt Mária Terézia legvagyonosabb kérője.

A királyi családokban a fiú utód biztosításának fontosságát jól mutatja az a kis versike, amely a bécsi nép ajkán terjedt a későbbi II. József születésekor: *„Hajnal óta vigasság, / Rikoltozás, muzsika: / Meglett már a kis füttyis, / Éljen, éljen Józsika! // Koccints, igyál, komám, hé / Fiút szült a királyné / S a Lotharing se akárki, / Fiút is bír csinálni!”*¹⁰ A bécsi nép vaskos szókimondása kissé megdöbbenheti a hallgatót, de az idézet jól szemléltetheti az uralkodó és a nép viszonyát, valamint a család társadalmi szerepét, amely egy uralkodócsalád esetében országrészek, esetleg birodalmak sorsát dönthette el.

A család általános társadalmi helyzetét a törvények határozták meg, amelyek a Nagy Francia Forradalomig a hagyományos feudális felfogást tükrözték. Az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata, majd Napóleon törvénykönyve juttatta az egyenlőség eszméjét az európai köztudatba, amelyből logikusan következett a nők egyenlősége is. Minthogy azonban a 19. században nem voltak jelentős nőszervezetek, így a nő lázadásának, a család válságának bemutatását az irodalom végezte el, gondoljunk itt a nagy családregények egyes nőalakokat bemutató motívumaira. A férfiak domináns szerepe addig volt meghatározó, amíg a gazdasági életben a testi erőnek volt kizárólagos jelentősége (pl. vadászat, földművelés). Amint szellemi tevékenységgel is elő lehetett mozdítani a család anyagi viszonyainak javulását, valamint a nőnevelés egyre nagyobb teret nyert, úgy teljesedett ki a nők közéleti tevékenysége. Társadalmi szerepvállalásuk gyors bővülését az anyaság, a családi feladatok ellátása, valamint a férfiközpontú törvényhozás ugyan akadályozta, de a 20. században már legalább elvben elérték a törvény előtti egyenlőséget.

A 19. század második felétől a család válságtüneteinek jelentkezéséről beszélhetünk. A korábban leírtak alapján sejthető, hogy a család, mint az emberi együttélés legkisebb közössége, korábban sem tudta maradéktalanul teljesíteni feladatát, vagy nem tudott konfliktusmentesen megfelelni az emberek elvárásainak, különben nem került volna sor VIII. Henrik hatszori házasságkötésére vagy törvénytelen gyermekek nemzésére. A 19. század második felében sokasodó válságtünetnek azonban több oka is volt. Európa legiparosodottabb országában, Angliában ezt az a tényező siettetette, hogy a nők tömeges munkába állása megkövetelte iskolázottsági szintjük emelését. Mindez elősegítette szellemi és pénzügyi függetlenségüket, amivel együtt járt, hogy saját elképzelésük alapján akartak sorsukról dönteni, és egyre inkább személyes vonzalom és nem a gazdasági érdek irányította házasságkötésüket. A nő kikerült korábbi életteréből, a családi kötött-



ségből, ami felgyorsította a polgári házasság válságát. Európa többi részén a nő még csupán a polgári házasság konformizmusa ellen lázadt, ezért született meg Tolsztoj *Anna Kareninája*, Th. Fontane *Effi Briest* című regénye, valamint Ibsen *Nóra* című drámája. A nő kitörési vágya gyakran a család széthullását eredményezte, amely annak a képzetét vetette fel, hogy a család mint társadalmi alapszerep nem tudja betölteni szerepét.

Valóban erről lenne szó? Válságban volt és van-e a család, vagy csupán új kereteket követel magának?

Jobb társadalmi alapegységet a családnál az utódok felnevelésére még nem találtak ki. Ezt az a tény is bizonyítja, hogy az 1920-as években a Szovjetunióban megpróbálták a családi kötelekektől mentes szabad párkapcsolatok engedélyezését, de be kellett látniuk, hogy a polgári csökevénynek tartott házassági kapcsolatnál nincs olyan jobb emberi közösség, amely pótolni tudná a család hatását. Éppen ezért az 1930-as években szorgalmazták a házassági kapcsolat visszaállítását. Ugyancsak ezt az elképzelést erősítik a 20. században létrejött különböző „kommunák”, valamilyen elgondolás alapján szerveződő közösségek, amelyek rövidebb-hosszabb idő elteltével kivétel nélkül felbomlottak. Így nem vehették át a család önreprodukciós, szocializációs feladatait.

A 19. és 20. században lezajlott folyamat lényegét Lócsei Pál a következőképpen foglalta össze: „*a házastársi viszonyt maguk az érdekeltek többnyire a „kereső férj” és az „eltartott feleség” viszonyaként értelmezték, és ennek megfelelően a férj-apai uralmat a családvezetés egyetlen lehetséges formájának tekintették. De amint az „eltartott feleség” elkezdte rendszeres kereső tevékenységét, a házastársak gazdasági kapcsolatait semmiképpen sem lehetett a kereső-eltartott viszony sémájába beilleszteni és a család addigi uralmi rendjével összeegyeztetni. Napirendre került tehát a szerepek, hatáskörök, döntési jogok újbóli elosztásának a feladata, mégpedig olyan célzattal, hogy a házastársi viszony a nagyfokú egyenlőtlenség állapotából az egyenlőség irányába mozduljon.*”¹¹ A nő valóban kiszabadult a „babaházból”, harcot indított a választójogért, a munkavállalás jogáért, majd az esélyegyenlőségért. Ezzel ugyan válságba sodorta a házasságot, de legtöbbször a nő volt az is, aki finom ösztöneivel, érzékeny természetével a bensőséges házassági kapcsolat fenntartására törekedett. „*H. Sas Judit, a Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Intézetének családszociológusa [...] a családot nem válságban, hanem változásban lévő intézményként jellemzi, ahol a jelentkező zavarok okait elsődlegesen a megnövekedett individualizációban, a hagyományos értékek és normák lepusztulásában, a toleranciahiányban és a konfliktuskezelésre való képtelenségben jelöli meg.*”¹²

A toleranciának és a konfliktuskezelő magatartásnak valóban nagy szerepe van, ebben a tekintetben az idősebb generáció példamutatása elengedhetetlen. Hogyan újíthatjuk meg a család működését? Ackerman szerint: „*a családnak még van létjogosultsága. De ahhoz, hogy életképes társadalmi egység maradjon, kreatív módon kell újjászületnie. Ez csak egy nagyszabású változás részeként mehet végbe: az egész társadalmi közösség alkotó újjászületésén keresztül.*”¹³ Mit kell tennie az államnak és mit az állampolgároknak a család megújítása érdekében? A kérdés sajnos aktuálisabb, mint valaha is volt, mert a rendkívül rossz demográfiai és házasságkötési mutatóink alapján arra kell következtetnünk, hogy a család önreprodukciós képességét nem tudja teljesíteni, vagy létre sem jön, esetleg felbomlik. Ennek leginkább anyagi okai vannak. A magyar lakosság nem érzéketlen a probléma iránt. Gondoljunk csak a hatvanas évek végén és az 1970-es évek elején



hozott szociálpolitikai, családtámogató intézkedések gyors hatására. Természetesen az egy más generáció volt. Még nem volt divat a szingli életmód. De ma is számos olyan nő jár közöttünk, aki szívesen szülne akár három gyermeket is. A gyermekek megszületésével ugyanis a nők munkavállalási esélyei olyan mértékben romlanak, hogy ezt sok fiatal diplomás nő nem tudja felvállalni. A gyermekvállalási hajlandóság terén a szociális piacgazdaság esélyegyenlőséget biztosító hatása ma még nem érvényesül. A probléma megoldása azonban nem halogatható.¹⁴

(Elhangzott Sárospatakon, 2006. május 22-én, a *Változó világ, változó család* című konferencián.)

Jegyzetek

¹ Kozma Tamás: *Bevezetés a nevelésszociológiába*, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999, 142.o.

² Neményi Mária (szerk.): *A család*, Gondolat Könyvkiadó, 1988, 35.o.

³ Herber–Martos–Moss–Tisza: *Történelem. A kezdetektől i.e. 550-ig*, Budapesti Eötvös Gimnázium, 1993, 53.o.

⁴ Pukánszky Béla: *A gyermekkor története*, Műszaki Könyvkiadó, 2001, 37.o.

⁵ Ritoók–Sarkady–Szilágyi: *A görög kultúra aranykora*, Gondolat Kiadó, 1984, 366.o.

⁶ Uo. 368.o.

⁷ Dienes István: *A honfoglaló magyarok*, Corvina Kiadó, 1972, 16.o.

⁸ Györffy György: *István király és műve*, Gondolat Könyvkiadó, 1977, 110.o.

⁹ Pukánszky: i.m. 86.o.

¹⁰ Sigrid-Maria Größling: *A Habsburgok szerelmi krónikája*, Magyar Könyvklub, 1994, 131-132.o.

¹¹ Neményi: i.m. 300-301.o.

¹² Uo. 131.o.

¹³ Uo. 117.o.

¹⁴ További felhasznált irodalom: Philippe Aries: *Gyermek, család, halál*, Budapest, 1976; Beke Kata: *...mert az ember kétnemű*, Budapest, 1984; Boreczky Ágnes: *A gyermekkor változó színterei*, Budapest, 1997; Gonda Imre – Niederhauser Emil: *A Habsburgok*, Budapest, 1977; Péter Katalin (szerk.): *A gyermek a korai Magyarországon*, Budapest, 1996; Pukánszky Béla (szerk.): *A gyermek évszázada*, Budapest, 2000; Pukánszky Béla (szerk.): *Két évszázad gyermekei*, Budapest, 2003; Ritoók Zsigmond: *Régi görög hét-köznapok*, Budapest, 1960; Somlai Péter: *Konfliktus és megértés (A családi kapcsolatok társadalomtörténeti irányjai)*, Budapest, 1986; Tomka Béla: *Családfejlődés a 20. századi Magyarországon és Nyugat-Európában*, Budapest, 2000; Vajda Zsuzsanna – Pukánszky Béla: *A gyermekkor története. Szöveggyűjtemény*, Budapest, 1998; Pető Andrea (szerk.): *Női esélyegyenlőség Európában*, Budapest, 2003.